

Túlhibáztatás az online térben*

A közösségi média alapjaiban írta át a privát szféra és a közügyek határait. Élőadásban követjük hollywoodi sztárok valóperét; heti szinten értesülünk hatalmi visszaélésekről olyan intézményekben, amelyekkel semmilyen kapcsolatunk nincs; olyan emberek véleményét, gondolatait olvassuk, akik a szó hagyományos értelmében nem közszereplők. Számos olyan történetet vitatnak meg és véleményeznek a legszélesebb nyilvánosságban, amelyeket korábban csak az érintett közösségek, vagy adott esetben a különböző hatóságok (rendőrség, ügyészség, bíróság) ismertek volna; az ügygel összefüggő vallomások és a róluk alkotott ítéletek csak egy relatíve szűk közönséget értek volna el.

Mindezen folyamatok számos komplikált kérdést vetnek fel, főként az alkalmazott etika és ismeretelmélet területein. Mi történik, amikor az emberek már nem pusztán passzív befogadóként értesülnek egyes hírekről, hanem ezekről tömegesen véleményt is nyilvánítanak, mi több, ítéletet mondanak a nyilvánosság előtt, és ezzel adott esetben súlyos társadalmi szankciók katalizátorává válnak a kérdéses ügyek (feltételezett) elkövetőivel szemben? Vajon mennyi információ elegendő ahhoz, hogy megalapozott ítéletet tudjunk hozni olyan ügyekben, amelyek leggyakrabban tőlünk távol álló, számunkra tökéletesen ismeretlen emberekkel estek meg? Meddig terjed az ártatlanság vélelmének elve a jogi gyakorlaton kívül, a mindennapi erkölcsi praxisunkban?

Mindezen kérdések megválaszolása a jelenleginél sokkal alaposabb filozófiai és etikai reflexiót igényelne, én a továbbiakban csak egyetlen részkérdés megvitatására vállalkozom. A kurrens, társadalmi érdeklődésre számot adó ügyek esetében időnként felmerül, hogy a diskurzus egy adott pontján elkezdjük „túlhibáztatni” a feltételezett elkövetőt. A későbbiekben még pontosabban meg fogom határozni a túlhibáztatás fogalmát, de úgy gondolom, intuitív tartalma vi-

* Köszönöm Bernáth Lászlónak, hogy buzdított ezen tanulmány megírására, Bárány Tibornak pedig bölcs észrevételeit és gondos szerkesztői munkáját. A legnagyobb hálával mégis Ambrus Gergelynek tartozom, amiért nem tetézte a hibáztatás terhével amúgy is tetemes bűntudatomat, amiért a szöveg oly erős csúszással készült el.

szonylag egyértelmű: akkor hibáztatunk „túl” valakit, ha az őt ért szemrehányás, számonkérés aránytalanul erőteljesnek tűnik, összevetve az általa elkövetett vétséggel. Szeretném hangsúlyozni, hogy a túlhibáztatás gyanúja nem azért merül fel, mert bizonytalanok vagyunk az illető vétkeiségeivel kapcsolatban, vagy nem tudjuk kellő pontossággal felmérni a vétek erkölcsi súlyát. Épp ellenkezőleg: túlhibáztatásról csak akkor beszélhetünk, ha már elfogadtuk, hogy az illető erkölcsileg helytelenül cselekedett, és van valamilyen hozzávetőleges fogalmunk arról, mennyire volt súlyos az általa elkövetett vétek. (Hiszen csak ehhez képest lehet az őt ért szankció aránytalanul szigorú.)

Ettől még természetesen mindig lesznek nézeteltérések a tekintetben, hogy mi számít „arányos” szankciónak az elkövetett vétkekért. Ezek szubsztantív erkölcsi nézeteltérések az adott cselekedet erkölcsi megítélésével, illetve az arányos retorzió mértékével kapcsolatban. Ennek okán némi szorongással osztom meg a következő példákat mint az erkölcsi túlhibáztatás potenciális eseteit, amelyek részben vagy egészben az online térben zajlottak le:

- 1.) Michael Marrus történész és holokausztkutató 2017-ben a Torontói Egyetemen, egy zárt körű konzultáción, egy másik oktató és további két diák jelenlétében elsütött egy ízléstelen, a diák bőrszínére utaló viccet, mondanóját az egyik ott lévő, sötét bőrű diáknak címezve. Marrus pár napon belül beadta felmondását; a közte eltelt időben több százan követelték lemondását, petíciókban és online felületeken, alapvetően megkérdőjelezve alkalmasságát arra, hogy egyetemen dolgozzon.¹
- 2.) Koronczay Lilla, a közéletben kevésbé aktív újságíró a *Nők Lapja* magazin tanácsadó rovatában két ízben is olyan tanácsot adott vélhetően bántalmazó párkapcsolatokban élő nőknek, ami világossá tette, hogy nem ismeri a bántalmazás hatásmechanizmusait. Válaszaiban részben a nőket tette felelőssé az őket ért abúzusért, és fel sem vetette a férfiak felelősségét. A kérdéses cikkeket 2020-ban a *Nem tehetsz róla, tehetsz ellene* Facebook-oldal hozta nyilvánosságra,² a bejegyzés alatt a felhasználók kommentek százaiban kérték számon, hol finoman, hol egészen durván Koronczayt, követelve elbocsátását. Az ügy heteken át zajlott, tág sajtónyilvánosság előtt.
- 3.) 2016-ban botrány robbant ki a Magyar Úszószövetségben, amikor az akkori szövetségi kapitányról kiderült, hogy a '60-as években öt év börtönbüntetésre ítélték csoportos nemi erőszakért. Az ügy hatalmas sajtóvisszhangot kapott, és élénk közéleti diskurzus tárgya volt. Ebbe a diskurzusba kapcsolódott be Aczél Endre, ekkor már nyugdíjas újságíró, aki

¹ <https://www.thestar.com/news/gta/2017/10/02/massey-college-professor-resigns-over-master-comment-to-black-student.html>

² <https://www.facebook.com/page/310927849109208/search/?q=koronczay>

magánemberként, egy nyilvános Facebook-poszt alatt kétségbe vonta, a szereplőket ismerő egykori úszóként, hogy nemi erőszak történt volna.³ Aczél mondatait nagy felháborodás követte, számos sajtótermék beszámolt az esetről, majd Aczél későbbi, egyre kevésbé átgondolt és védhető viszontválaszairól. Aczél ekkor már nem dolgozott aktív újságíróként, régebbi műsorainak ismétlését a Klubrádió levette műsoráról.

Biztosan lesznek olyan olvasók, akik egyik példában sem találják eltúlzottnak a közösségi reakciókat, az elkövetőket ért szankciókat – de feltehetőleg ők is el tudnak képzelni olyan fikatív vagy megtörtént esetet, amelyet a túlhibáztatás esetének tartanának.⁴ A most tárgyalt esetekben közös, hogy a vétek nyilvánosságra kerülését intenzív nyilvános párbeszéd követte, amelynek domináns szólamát azok adták, akik határozottan hangot adtak erkölcsi elítélésüknek, és különböző szankciókat – jellemzően az illető elbocsátását – tartották kívánatosnak. Az esetnek mindhárom elkövető számára voltak szakmai konzekvenciái, bár eltérő súlyúak: míg Koronczayt csak az adott rovat éléről váltották le, addig Marus egy másik egyetemen folytatta pályafutását, Aczél pedig – a közéletből amúgy is lassan „kikopó” nyugdíjasként – végleg befejezte karrierjét.

A következőkben így fogok haladni: először is megpróbálom körvonalazni, milyen elméleti feltevések teszik egyáltalán lehetővé, hogy túlbüntetésről, túlhibáztatásról beszéljünk. Majd rátérek a tanulmány központi tézisére: akit hibáztatnak – még akkor is, ha ez nem jár együtt intézményes, formális szankciókkal –, az valamifajta kárt szenved el. A „kár” szó használatával véletlenül sem szeretném azt sugallni, mintha a hibáztatás mindig igazolatlan vagy jogosulatlan volna. Mindössze azt a nagyon alapvető, némiképp triviális állítást szeretném megfogalmazni, hogy a hibáztatás olyasmí, ami mind önmagában, mind hatásait tekintve terhes, rossz dolog annak számára, akit hibáztatnak. Amennyire ezt a terjedelmi korlátok megengedik, amellett fogok érvelni, hogy az elsődleges kár, amelyet a vétkes egyén a hibáztatás által szenved, szociális, társas kár, és hogy az egzisztenciális vagy pszichológiai károk alapvetően ebből a szociális kárból erednek. Ezek a károk nem esetleges következményei a hibáztatásnak, hanem a hibáztatás funkciójából következnek. Azért hibáztatunk, hogy ezáltal valamifajta teher, nyomás alá helyezzük azt, aki áthágta az erkölcsi normákat. Hogy pontosan miben áll ez a teher, azt a különböző felelősség- és hibáztatáselméletek eltérő módon specifikálják: de általánosságban nehezen tagadható, hogy legalábbis

³ https://kettosmerce.blog.hu/2016/04/07/es_akkor_aczel_endre_elmondja_hogy_kiss_laszlo_aldozata_szeretett_kefelni

⁴ Mindazonáltal ha sok ember számára csak fikatív példákkal tudnám szemléltetni a túlhibáztatás jelenségét, az problémát jelentene az elméletem számára. Meddő időtöltés alkalmazott etikai vizsgálat tárgyává tenni egy olyan jelenséget, amely a gyakorlatban szinte soha nem jelenik meg.

a hibáztatás paradigmaticus eseteinek *célja* az, hogy a hibáztatottat valamilyen negatív pszichológiai, társas vagy egzisztenciális hatás érje (Fricker 2016).

Végül nagyon röviden kitérek arra, hogy a túlhibáztatás jelensége akkor is előállhat, ha egyenként minden hibáztató személy erkölcsileg igazolható módon cselekedett. A túlhibáztatáshoz tehát nincs feltétlenül szükség arra, hogy azok, akik a felelősségre vonást végrehajtják, túlterjeszkedjenek az erkölcsileg jogos számonkérés keretein, vagy valamilyen rosszindulatú szándékból ártsanak az elkövetőnek. Ha ez utóbbi állítás védhető, annak különösen az erkölcsi felelősség és a hibáztatás fogalmi elemzése számára van komoly elméleti tétje. Azok a kortárs szerzők, akik – jellemzően Peter Stawson *Szabadság és nehezítés* című tanulmányának alapvetéseit továbbgondolva – szoros fogalmi viszonyt feltételeznek erkölcsi felelősség és hibázthatóság között, ezt a téziséket kivétel nélkül a hibáztató perspektívájából fogalmazzák meg: akkor felelős erkölcsileg valaki az általa elkövetett cselekedetért, ha azért mások jogosan, helyénvalóan hibáztathatják. Ezzel szemben az általam kifejtett állítások – hogy ti. a hibáztatás kárt okoz a hibáztatott személy számára, hogy ez a kár a hibáztatás paradigmaticus funkciójából következik, és hogy a túlhibáztatásnak létezhetnek vétlen esetei – összességében valamiféle perspektíaváltást tesznek szükségessé a felelősség és a hibázthatóság kapcsolatának fogalmi leírásában: nem akkor vagyok felelős, ha mások erkölcsileg jogosan járnak el, amikor hibáztatnak érte, hanem akkor, ha erkölcsileg jogos, elfogadható engem mint elkövetőt *kitenni* mindazoknak a károknak, amelyek a hibáztatás folytán érnek. A felelősséggel kapcsolatos központi kérdés nem az, hogy mi mikor hibázthatatunk másokat, hanem hogy megérdemlik-e azok a mások, hogy elszenvedjék mindazokat a károkat, amelyeket a hibáztatásunk okoz.

I. MIT ÉRTÜNK TÚLHIBÁZTATÁSON?

A legtöbbünknek vannak személyes élményei arról, milyen az, amikor „túlhibáztatunk” valakit. Amikor hatalmas indulattal dörrenünk rá a párunkra vagy a gyerekünkre egy apró figyelmetlenség miatt, vagy pellengérre állítjuk a kollégánkat, beosztottunkat egy kis fajsúlyú bakiért. Az ilyen túlhibáztatásokat sokszor megbánás követi, amelyben az a gondolat bujkál, hogy reakciónk „túl sok volt”, túlzó, aránytalan az elkövetett vétség tükrében. Mindez – hasonlóan felelősségtulajdonítási gyakorlataink több más jellemzőjéhez – arra utal, hogy az érdem, a felelősség és a hibáztatás fogalmai erősen összefonódnak: akkor visel valaki erkölcsi felelősséget a cselekedetért,⁵ ha annak alapján *megérdemli* a hibáztatást (vagy dicséretet) (Bernáth 2019; Pereboom 2019). Van valami előzetes

⁵ A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak a cselekedetekért viselt felelősségről fogok szót ejteni, de az itt elmondottak különösebb módosítás nélkül alkalmazhatóak a (szándékos

képünk arról, „mit érdemel az a bűnös”, és sajátos rosszérzéssel tölt el, ha ennél súlyosabb, fájdalmasabb szankcióban részesül – *ezt* ugyanis nem érdemelte meg. A túlhibáztatás felett érzett megbánásunk, vagy – egy harmadik személy esetében – a miatta érzett felháborodás szoros rokonságban áll azzal az elemi erkölcsi ellenérzéssel, amit az ártatlanok megbüntetése vált ki. Mindkét esetben az az előzetes meggyőződésünk, hogy valamifajta igazságtalanság történt, amelyet ráadásul az erkölcs nevében követtek el.

A túlhibáztatás jelenségét tehát a felelősség *érdemalapú* koncepciói magyarázzák a legjobban: a túlhibáztatás azért erkölcsi probléma, mert a vétkes cselekvő súlyosabb károkat, több retorziót szenved el, mint amennyit a tette alapján megérdemelne.⁶ Mindazonáltal a túlbüntetés jelenségét a felelősség legtöbb fogalma képes inkorporálni. Ha például egy egyszerű konzekvencialista normatív etikai és felelősségelméletet fogadunk el, akkor a túlbüntetést leírhatjuk úgy, hogy a hibáztatás szükségtelenül súlyos volt a kiváltani kívánt hatáshoz képest: a ténylegesnél enyhébb visszajelzések és szankciók is elegendőek lettek volna ahhoz, hogy a vétkes jövőbeni viselkedését – akár a racionális meggyőzés, akár a jövőbeni szankcióktól való félelem felébresztése által – helyes irányba tereljék. Ezáltal olyan felesleges fájdalomnak, károknak tették ki az elkövetőt, amelyek minden pozitív hozadék nélkül csökkentették az illető jóllétét, boldogságát. Úgy gondolom, ez a leírás sokkal kevésbé pontosan adja vissza a túlhibáztatásban rejlő erkölcsi problémát, mint az érdemre hivatkozó – de a továbbiakhoz elég most annyit rögzítenünk, hogy a túlhibáztatás jelenségét és a benne rejlő erkölcsi problémát a legtöbb felelősségelmélet képes valamilyen módon megmagyarázni.

Ha figyelmünket a felelősségre vonás privát és személyes formái felé fordítjuk, akkor láthatóvá válik, hogy mind a túlhibáztatás, mind az annak elkerülésére és jóvátételére vonatkozó módszerek részei hétköznapi életünknek. Erre utal egyfelől, hogy amikor számon kérjük valakin egy erkölcsi vagy nem erkölcsi ballépését, akkor ennek intenzitását, módját általában igyekszünk az illető személyiségéhez és aktuális élethelyzetéhez szabni. Ha rendszeres kapcsolatban állunk egy másik emberrel, akkor jó eséllyel van némi elképzelésünk arról, hogy

vagy szándékolatlan) mulasztásokra, vagy a mentális állapotokért és eseményekért viselt felelősségre, amennyiben úgy gondoljuk, hogy ezek is jogos hibáztatás tárgyaivá válhatnak.

⁶ Az érdemalapú koncepciónak vannak olyan problémái, amelyekre jelen írás keretei között nem tudok kitérni. A legfontosabb talán az, hogy nem képes adekvát magyarázatot adni arra, miért berzenkedik jobban az igazságérzetünk a nem megérdemelt büntetéstől, mint a nem megérdemelt dicsérettől. Míg erkölcsi érzékünket nagyon sérti, ha valakit ártatlanul büntetünk (tehát olyan erkölcsi kárt szenved el, amelyet nem érdemelt meg), és az is, ha valaki nem kapja meg azt, amit – munkája vagy teljesítménye által – megérdemelt, addig – eltekintve a legfelháborítóbb bűncselekményektől – az ritkán vált ki belőlünk erős érzéseket, ha valakit nem büntetnek meg „eléggé”, vagy ha olyasvalaki kap dicséretet vagy jutalmat, aki ezt nem, vagy nem egészen érdemelte meg. Ezt az aszimmetriát az érdemre való hivatkozás önmagában nem tudja megmagyarázni.

mennyire viseli nehezen a számonkérés különböző formáit, és ennek megfelelően igyekszünk „kalibrálni” a viselkedésünket. Mindennek két oka van: egyrészt szeretnénk elkerülni, hogy túlhibáztassunk, azaz hogy az indokoltnál nagyobb büntudatot vagy egyéb rosszérzést ébresszünk a másokban.⁷ Másrészt úgy tűnik, hogy a túlhibáztatást a személyes életünkben ténylegesen erkölcsi vétkeként értékeljük, amiért a későbbiekben bocsánatot kell kérnünk, amit jóvá kell tennünk. Mindez arra utal, hogy hétköznapi gyakorlataink során tisztában vagyunk azzal, hogy akit túlhibáztatunk, azt igazolatlan sérelem éri.

Ezen a ponton nem érdemes mélyebben belemennünk a túlhibáztatás erkölcsi „játékszabályaiba”. Ám egy fontos tanulsága máris van az előző bekezdésben olvasható megfigyeléseknek: pokoli nehéz a körülmények és a vétkes beható ismerete nélkül eldöntenünk, hogy mikor jutott neki „pont elég” a hibáztatásból. A hibáztatás hatását ugyanis számos olyan személyes tényező befolyásolja, amelyekre egyszeri hírolvasóként és kommentelőként egész biztosan semmi rálátásunk nincs. Mindezen személyes tényezők annak fényében válnak relevánssá, ha megértjük, milyen módon hat az erkölcsi számonkérés a vétkes cselekedetek elkövetőire. Térjünk hát rá erre a kérdésre!

II. A HIBÁZTATÁS TERHE

Az erkölcsi felelősségről és hibáztatásról szóló szakirodalom jellemzően a hibáztató (leginkább valamifajta *pártatlan* hibáztató) perspektíváját helyezi előtérbe, amikor azt a kérdést teszi fel, hogy milyen körülmények fennállása esetén jogos, helyénvaló valakit erkölcsileg felelősségre vonni. Eközben meglepően kevés szó esik arról, hogy mit jelent ennek a relációnak a másik oldalán állni. Még pontosabban: nem nagyon tárgyalják azt a legtöbb ember számára jól ismert, már-már banális tény, hogy hibáztatás tárgyává válni roppant kellemetlen dolog. Olyannyira, hogy sokan egészen körmönfont módokon próbálják elkerülni, hogy elkövetett erkölcsi vétkeikért elérje őket a számonkérés. Vajon miért?

Az egyetlen, már-már fogalminak tűnő kapcsolat, amelyet a szakirodalom elismer, a hibáztatás és a büntudat érzése között áll fenn. A bevett nézet szerint akkor jogos valakit hibáztatni, ha az illető megérdemli, hogy szenvedjen a bün-

⁷ Természetesen még a legközelibb emberi kapcsolatokban is nehéz pontosan előre látni, milyen hatást fog akkor és ott kiváltani a számonkérésünk. A gyerekek esetében különösen komplikált a helyzet, mivel pontosan az ilyen esetek világítanak rá arra, hogy épp hol tartanak erkölcsi érésekben, mennyire internalizálták a szóban forgó erkölcsi normákat, és hogy következőképpen fog-e és mekkora büntudatot fog kiváltani belőlük az erkölcsi számonkérés. Talán pont ezt a bizonytalanságot kivédendő szoktak a szülők időnként „jó zsaru – rossz zsaru” játékot játszani a hasonló helyzetekben: míg az egyik szülő szigorúan számon kér, addig a másik – ha az derül ki, hogy a számonkérés az indokoltnál jobban kétségbe ejtette a gyereket – megnyugtathatja őt, és biztosíthatja szeretetéről. Ezzel a módszerrel a szülők – feltehetőleg – azt szeretnék elérni, hogy a gyerekük épp a megfelelő mértékű hibáztatásban részesüljön.

tudattól azért, amit elkövetett (Björnsson 2022). Kétségtelen: az erkölcsi hibáztatás és a büntudat úgy viszonylik egymáshoz, mint a megvetés és a szégyen, a másik iránti csodálat és a büszkeség: ugyanazon gondolatoknak és attitűdöknek a másik, illetve a magunk irányába történő érzelmi kifejezése.

Mindazonáltal az erkölcsi számonkérésnek – legalábbis amikor nem két ember között, a nyilvánosság kizárásával zajlik – vannak ennél sokkal komplexebb és messzebb gyűrűző hatásai is. Egyfelől a hibáztatás mintegy kikényszeríti azokat a reparatív lépéseket, amelyekre jellemzően a büntudat ösztönöz: a bocsánatkérést és a jóvátételt (Teroni, Fabrice, and Bruun 2011). Természetesen mindezen cselekedetek megtételére pusztán az is motiválhatja a vétkest, hogy belátja: áthágott egy erkölcsi normát, amikor valaki másnak kárt, fájdalmat okozott. De a hibáztatás ezt a belső jóvátételi vágyat külső követeléssé formálja át: akit hibáztatnak, az elszámolással tartozik, és amennyiben nem tud megfelelő mentséggel szolgálni a viselkedésére, viszont nem is szeretné felbontani azokat a viszonyokat, amelyek az adott személyhez, vagy tágabban az adott közösséghez fűzik, akkor nem is tehet mást, mint hogy megpróbálja a lehetőségekhez képest helyrehozni azt, ami tönkrement.

Pontosan a fenti folyamat miatt – ahogy a (potenciálisan meglévő) jóvátételi vágy a hibáztatás folyamatában külső elvárássá formálódik – a hibáztatásnak van egy kikerülhetetlen hatalmi aspektusa (Wallace 1995). Aki hibáztat, az, legalábbis átmenetileg, fölénybe kerül azzal szemben, akit hibáztat: amennyiben ők ketten ugyanannak az erkölcsi közösségnek a tagjai, a hibáztatottnak alá kell vetnie magát az elszámoltatásnak. Ráadásul, legalábbis amíg a hibáztatás folyamatában csak ők ketten vesznek részt, a hibáztató jogában áll, hogy ítéletet hozzon a vétkes cselekedet súlyosságáról, és arról, milyen jóvátétel illeti meg a kárvallottakat. Ezekbe a kérdésekbe a vétkesnek nincs beleszólása.

Másfelől érdemes hangsúlyozni – különösen akkor, ha a hibáztatást a nyilvános és félnyilvános online terekben vizsgáljuk –, hogy a hibáztatás aktusa jellemzően egy tágabb társas, társadalmi térben zajlik le, a hibáztatás terhe pedig legalább olyan szorosan kapcsolódik a közösségi szankciókhoz, mint a privát büntudathoz. Sőt, talán már maga a büntudat is több, mint erkölcsi természetű megbánás; nem pusztán annak kifejezése, hogy sajnáljuk, amit tettünk, mert az erkölcsileg helytelen volt. A büntudat érzése ennél gazdagabb. Egyrészt emlékeztet a veszteségérzetre, a gyászra (Prinz 2009): gyakran benne rejlik annak felismerése, hogy az elkövetett vétek – különösen, ha nagy horderejű – alapvetően megváltoztatja számunkra értékes emberi kapcsolatainkat azokkal, akik ellen vétettünk (Scanlon 2008); hogy a vétek olyan éket vert a kapcsolatba, amely talán örökre elveszi a lehetőségét annak, hogy a korábbi bizalom és közelség helyreálljon. Másrészt a veszteségérzéshez kapcsolódóan megbújhat, és sokszor meg is bújik a büntudatban a félelem attól, hogy a vétkünk miatt elszigetelődünk, „kívül kerülünk” azon a közösségen, amelyben a hibáztatás lezajlik. David Velleman egyenesen úgy határozza meg a büntudatot, mint az attól való

szorongást, hogy mások megvonják tőlünk a bizalmukat. A hibáztatás eredményeképpen a vétkes társadalmi státusa, megítélése az adott közösségen belül drasztikusan, tartósan, és akár visszafordíthatatlanul megváltozhat. Ez a megítélés pedig kihatással van arra, milyen perspektívák nyílnak meg az illető számára a közösségen belüli jövőbeni formális vagy informális, szakmai vagy személyes együttműködések kialakítására. Mindez az online térben lezajló hibáztatások esetében, amelyek potenciálisan *mindenki* számára ismertek lehetnek, komoly és tartós hátrányt jelenthet, különösen az illető szakmai életében: a számonkérés hatására az illető a többiek szemében olyan „összeférhetetlen”, de legalábbis „ellentmondásos” közéleti figurává válik, akivel nem biztonságos szakmai kapcsolatot kialakítani.

Ezen a ponton könnyű azzal vádolni a fenti eszmefuttatást, hogy az teljességgel elvéti a lényegét. Hiszen, mondhatnánk, mindezen negatív következmények végső oka nem az, hogy az illető hibáztatás tárgyává vált, hanem az, hogy ő maga, szándékosan és szabad akaratából áthágta az erkölcsi normákat. Milyen értelemben lenne a kár, teher forrása az, aki pusztán megnevezi az erkölcsi normasértést, szemben azzal, aki normasértésével ténylegesen kárt, szenvedést okozott?

Mindez jogos ellenvetés lenne, ha a fenti megállapítások célja annak kimondása lenne, hogy az erkölcsi hibáztatás minden esetben jogosulatlan, erkölcsileg nem igazolható. De erről szó sincs: a fenti megfigyelések mindössze azt a banális tényt kívánják alátámasztani, hogy hibáztatás tárgyává válni önmagában terhes, negatív konzekvenciákkal járó esemény. Ami érdekes, hogy mindezen negatív következmények egy jelentős része akkor is bekövetkezik, ha az illető mindezt nem érdemli meg, mert vagy nem követte el a vétket, amellyel vádolták, vagy azért nem érdemel olyan súlyos szankciókat, mint amilyenek ténylegesen érik (ez utóbbi a túlhibáztatás, túlbüntetés esete). A felsorolt terhes pszichológiai és társadalmi hatások közül egyedül az erkölcsi megbánás az, amely, természeténél fogva, nem róható ki „kívülről”: ha valaki ártatlan az ellene felhozott vádakban, akkor értelemszerűen nem fogja bánni, hogy megsértette az erkölcsi normákat (hisz nem sértette meg őket). A túlhibáztatás esetében pedig könnyen elgondolható – bár tényleges erkölcsi érzéseink ennél kuszábbak és változékonyabbak szoktak lenni –, hogy bár az illető érez erkölcsi megbánást a tette miatt, ám a hibáztatás mértékét mégis aránytalannak találja, és a túlzó reakciók nem fokozzák megbánását.

Ám az összes többi felsorolt kár – a hibáztatott hatalomnélkülisége, tehetetlensége a hibáztatóval szemben; az iránta érzett közösségi bizalom csökkenése; az emberi kapcsolatainak megromlása és a jövőbeni együttműködések kialakításának nehézségei – akkor is eléri azt, akit hibáztatnak, ha történetesen ártatlan, vagy a hibáztatás eltúlzott.⁸ Az ártatlanok büntetésével és a túlbüntetéssel kap-

⁸ Mindez részben azért lehetséges, mert a nem intézményes hibáztatás és büntetés nem pusztán *megerősíti* az adott erkölcsi közösség normáit, hanem önmagában *normaadó* funkcióval

csolatos erkölcsi aggályok pontosan ennek felismeréséből eredhetnek: hogy a hibáztató és büntető gyakorlatok ugyanolyan negatív következményekkel járnak az ártatlanok, mint a vétkesek számára. Ráadásul még azt sem mondhatjuk, hogy az őket ért kár járulékos, előre nem tervezett következménye lenne a hibáztatásnak. A hibáztatás – ahogy az eddigiekből kiderülhetett – paradigmaticus funkciója éppen az, hogy valamilyen módon terhet rakjon a vétkes vállára; valamilyen negatív érzelmi állapot átélését vagy különböző társas károk elszenvédését okozza.⁹ Hogy pontosan miben áll az adott kár, amelynek létrehozására a hibáztatás irányul, az a hibáztatáselmélet részleteitől függ: lehet arra való törekvés, hogy a vétkes megbánást érezzen, amiért áthágott olyan erkölcsi szabályokat, amelyek betartására racionális indokai vannak (Fricker 2016); annak kimondása, hogy a vétkessel való kapcsolatunk olyan módon változott meg, amelynek eredményeképpen már nem szándékozunk és nem is vagyunk kötelesek felé a korábbi jóindulattal fordulni (Scanlon 2008) stb.

Ezen a ponton érdemes összegezni az eddig elmondottakat. A nyilvános hibáztatás és büntetés paradigmaticus eseteiben ezen gyakorlatok elsődleges funkciójából következik, hogy negatív hatást gyakorolnak arra, aki hibáztatás tárgyává válik. Ezek a negatív hatások – bár leírhatóak pszichológiai vagy egzisztenciális terminusokban is – alapvetően társas károk: az illető státusa az adott erkölcsi közösségen belül megváltozik; csökken a felé irányuló bizalom és közelség, így romlanak a kilátásai arra, hogy szoros, bensőséges együttműködések alakítsanak ki a közösségen belül, szélsőséges esetben pedig arra is, hogy egyáltalán ezen közösség tagja maradjon.

Mivel ezek a károk akkor is létrejönnek, ha a hibáztatott személy cselekedeteivel nem érdemli ki, hogy ilyesféle károk érijék, ezért érthető, hogy mindennapi életünkben nagy hangsúlyt fektetünk arra, hogy elkerüljük az ártatlanok hibáztatását és a túlhibáztatást. Ezek az erkölcsi vétkek egy speciális osztályába tartoznak. Amikor úgy hibáztatunk, hogy az illető a hibáztatást nem érdemli meg, akkor nem pusztán abban vagyunk vétkesek, hogy felesleges kárt, szenvedést okozunk egy másik embernek. A túlhibáztatás és az ártatlanok büntetése az erkölcsi vétkek egészen speciális formája, ugyanis a károkozást ilyenkor az

bír, amennyiben megváltoztatja a közösség által elfogadott normákat. Amennyiben a hibáztató vagy hibáztatók meg tudják győzni a közösség közvetlenül nem érintett tagjait akár arról, hogy az előtte erkölcsileg irrelevánsnak vagy ártalmatlannak tekintett viselkedés valójában erkölcsileg elítélendő; akár arról, hogy a korábban is helytelennek tekintett cselekedetre a múltban kirótt retorzióknál súlyosabbak lennének arányosak és indokoltak, akkor ezzel egyszerűsített megváltoztatják magukat az erkölcsi normákat is.

⁹ Ahogy bírálóm helyesen felhívta rá a figyelmemet: amikor azt állítom, hogy a hibáztatás elsődleges funkciója terhet helyezni az elkövetőre, azzal sem azt nem szeretném állítani, hogy minden hibáztatónak ez lenne a kimondott célja, sem azt, hogy a hibáztatás mint társadalmi gyakorlat történetileg ezen funkció betöltésére jött volna létre. Amikor funkcióról beszélek, azon nagyjából azt értem, amit Miranda Fricker (2017) a hibáztatás illokúciós erejének nevez (bár én nem tisztán nyelvi jelenséggként elemzem a hibáztatást): akkor *sikerés* egy hibáztatási aktus, ha nyomás, teher alá helyezi az elkövetőt.

erkölcs nevében követjük el. Ebből fakad a bennük rejlő sajátos igazságtalanság is: egy olyan cselekedettel, amelynek kifejezett célja az lenne, hogy valamilyen – jellemzően retributív – értelemben „helyreállítsuk az erkölcsi rendet” a vétkes számonkérése által, valójában további sérelmek okozóivá válunk. Ez a most tárgyalt erkölcsi jelenségnek az a sajátossága, amelyet a korábban említett utilitarista elméletek – mivel nem tulajdonítanak különös jelentőséget az erkölcsi gyakorlatainkhoz tartozó cselekedeteknek – nem tudnak artikulálni.

Az eddig elmondottak fényében érdemes úgy gondolnunk az erkölcsi hibáztatásra, mint egy különösen veszélyes szerszámmra, amely kitűnően alkalmas egy adott feladat ellátására, de amely – nem megfelelő kezekben vagy óvatlanul használva – hasonló károkat, sérüléseket tud okozni, mint amelyek elkerülésére használni kívánjuk. Pontosan ezért alkalmazunk erkölcsi életünkben olyan „meta-szabályokat”, amelyek azt rögzítik, hogy kinek a kezében és miként alkalmazva lehet maga az erkölcsi hibáztatás erkölcsileg jogos és igazolt.

III. VÉTKES ÉS VÉTLEN TÚLBÜNTETÉS

Most, hogy világosabban látjuk a túlhibáztatásban rejlő erkölcsi kár természetét, érdemes visszatérnünk a tanulmány elején bemutatott esetekre és a hozzájuk hasonlókra. Mi hívja életre ezekben az esetekben a túlhibáztatást? És főként: minden esetben erkölcsi vétséget követnek-e el azok az emberek, akik – jellemzően a nyilvánosság elé tárt, írott véleményükkel – hozzájárulnak a vétkes túlhibáztatásához?

A legegyszerűbb – és részben helytálló – válasz a kérdésre az, hogy már maga a véleménynyilvánítók *menyisége* is aggasztóan erős hatást válthat ki. A hétköznapi vétkekről általában csak viszonylag szűk kör értesül: és közülük sem mindenki érzi (egy ponton túl) szükségesnek, hogy számonkérje az elkövetőt. Ezzel szemben több száz, adott esetben több (tíz)ezer ember neheztelését hallva, olvasva a legtöbben elkerülhetetlenül úgy éreznék: az egész világ szemében megbélyegzetté, kiközösítetté váltunk. Noha a következmények fényében ez a szorongás legtöbbször megalapozatlannak bizonyul,¹⁰ maga az érzés az adott helyzetben nem inadekvát vagy túlzó. Mint láttuk, a hibáztatás egyik funkciója éppen az, hogy az elkövetett erkölcsi vétség fényében átkalibrálja az elkövető státusát a közösségen belül – ha pedig tömegek fejezik ki erkölcsi elítélésüket valakivel szemben, akkor az illető részéről érthető és adekvát válasz a legmélyebb szorongás azzal kapcsolatban, hogy a jövőben hogyan fognak alakulni az emberi együttműködései.

¹⁰ A közelmúlt tapasztalatai alapján legalábbis úgy tűnik, hogy még a leghangosabb botrányok érintettjeinek sem kellett – egy-két ritka kivételtől eltekintve – hosszú távon lemondaniuk a szakmájuk gyakorlásáról.

Más tényezők is hozzájárulnak ahhoz, hogy a közösségi média mint platform könnyű terepet biztosítson a túlhibáztatásnak. A korábbiakban már jeleztem: ahhoz, hogy „eltaláljuk” a hibáztatás megfelelő mértékét, szoros ismeretségre és a kontextus minél teljesebb ismeretére van szükség. Ezek a nyilvános térben nem állnak rendelkezésünkre. Ráadásul arról sem lesz ismeretünk, hogy a nyilvános számonkérés hogyan hatott az elkövetőre – aggálytalanul tudjuk kifejezni erkölcsi ítéletünket anélkül, hogy ennek emberi vagy szakmai hatásaival szembeszelnünk kellene. Egy tőlünk távoli ismeretlent felelősségre vonni, szemben a személyes hibáztatással, lényegében semmilyen költséggel nem jár a hibáztató számára: nem kell szemtanújává válnia mindannak a kárnak és fájdalomnak, amelyet a szemrehányás kivált, és amennyiben elveti a súlykot, ezért senki nem fogja elszámoltatni, hiszen az elkövetőhöz semmilyen viszony nem fűzi. Mindennek fényében – visszatérve az előző alfejezet hasonlatához – a közösségi médiában még a legtapintatosabbnak tűnő erkölcsi felelősségre vonás is olyan, mint félhomályban hadonászni egy éles fegyverrel: meglehetősen kevés fogalmunk van arról, hogy szavaink, az online térben hozzánk hasonlóan véleményt formáló többi emberével együtt, hol és milyen erővel találják el a célpontot.

Az eddigiekben csak azokra a tényezőkre összpontosítottam, amelyek nem feltételeznek semmi fajta vétkes szándékot, erkölcsileg kifogásolható személyiségjegyet azokról, akik a hibáztatást végrehajtják. E helyütt szándékosan nem foglalkozom azokkal a gyakori esetekkel, amikor az össznépi hibáztatás célja végső soron az, hogy a résztvevők demonstrálhassák közös erkölcsi elveiket és együvé tartozásukat; vagy hogy az erkölcsi számonkérés által hatalmat gyakorolhassanak a vétkes felett. Ezekben az esetekben azok, akik a csoportos hibáztatást végrehajtják, az okozott kár mértékétől függetlenül erkölcsi vétséget követnek el, mert visszaélnek az erkölcsi párbeszéd szabályaival és hatalmával; azokat saját egyéni érdekeik szolgálatába állítják.¹¹

Feltehetőleg a való életben tapasztalható túlbüntetések jelentős részében szerepet játszik az, amit Paul Russel a *hiú* vagy a *kegyetlen* moralizálás eseteiként ír le: a vágy arra, hogy a résztvevők demonstrálhassák erkölcsi kiválóságukat, vagy hibáztatásukkal kontrollt gyakorolhassanak a másik felett (Russell 2022). Mindazonáltal túlbüntetés létrejöhet ilyesfajta erkölcsi vétkek nélkül is. Bár igényeltetik hozzá némi jóindulatú képzelőerő, el tudunk képzelni olyan esetet, amelyben bár minden egyes ember, aki kifejezi erkölcsi elmarasztalását egy ügy elkövetője iránt, ezt kizárólag az erkölcsi rend helyreállításának szándékával, arányosan és jóhiszeműen teszi, *együttesen* ezzel mégis akkora terhet rónak – a kirekesztettségétől való szorongás felélesztésével és az illető társadalmi státusának radikális csökkentésével – az elkövetőre, amit az nem érdemel meg. Az ilyesfajta eseteket a kollektív károkozás azon esetei közé sorolhatjuk, amikor

¹¹ Az erkölcsi párbeszéddel való visszaélés módzatairól, különösen az online térben, lásd Tosi & Warmke 2020.

egyéniileg vétlen cselekedetek együttesen mégis erkölcsi természetű kárt hoznak létre.¹²

Amennyiben igaz az, ami mellett az előző bekezdésekben érveltem, hogy ti. a túlhíráztatáshoz nincs feltétlenül szükség arra, hogy azok, akik számon kérik az elkövetőt, erkölcsileg kifogásolható módon járnak el, ez rávilágít egy izgalmas tényre a híráztatás és tágabban a felelősnek tartás gyakorlataival kapcsolatban. Mindabból, ami eddig elhangzott – hogy a híráztatás paradigmatis funkciójából következik, hogy a híráztatott számára terhes, negatív konzekvenciákkal jár, és hogy egyéni vétkes nélkül is megtörténhet, hogy valakit súlyosabb híráztatás és szankció ér, mint amit morális meggyőződéseink fényében megérdemelne –, az következik, hogy a híráztatás erkölcsi jogosságát, igazoltságát nem a híráztatók, hanem a híráztatott szemszögéből kell meghatároznunk. A híráztatás nem akkor igazolt, ha azok, akik híráztatnak, erkölcsileg kifogástalanul járnak el, hanem akkor, ha az elkövető végső soron olyan elbánásban részesül, amelyet megérdemel.

IV. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Azokat a példákat, amelyekkel a tanulmányt kezdtem, és tágabban azt a jelenséget, amelynek elemzésére vállalkoztam, mostanában gyakran „eltörléskultúra” (cancel culture) néven tárgyalják a nyilvános beszédben, és heves vita folyik arról, hogy a megnevezés mögött valóban egy tágabb, szisztematikus kulturális tendencia áll-e, és hogy ha igen, akkor ez erkölcsileg káros vagy üdvözlendő. Ebben a vitában nem szeretnék véleményt nyilvánítani. Helyette azt a központi erkölcsi jelenséget – a túlhíráztatás problémáját – igyekeztem kibontani és elemzés tárgyává tenni, amely azokban is ellenérzéseket kelthet, akik között egyetértés van abban, hogy a híráztatás tárgyává váló közszereplők erkölcsileg helytelen módon viselkedtek.

Hasonlóképp agnosztikus vagyok abban a kérdésben is, hogy gyakoribb jelenség-e a túlbüntetés napjainkban, mint a közösségi média megjelenése előtt. Mindazonáltal úgy sejttem, hogy két tényező együttállása keltheti azt a benyomást, hogy a most tárgyalt és ezekhez hasonló esetek gyakoribbá váltak az elmúlt években. Az egyik, amiről már szót ejtettem, a nyilvánosság színtereinek megváltozása. A közösségi média létrehozott egy olyan nyilvános teret, amelyben a magán- és a közügy határai drasztikusan összemosódtak, a tömeges véle-

¹² Ezen a ponton ellenem szegezhető, hogy egy szigorúan kantianus rendszerben kizárólag erkölcsileg vétkes cselekedetek hozhatnak létre *erkölcsi* kárt. Mindazonáltal álláspontom szerint épp a túlhíráztatáshoz hasonló jelenségek mutatnak rá ezen nézetrendszer korlátaira és kontraintuitív következményeire. Hiszen mégis mi másst nevezhetnénk erkölcsi kárnak, ha nem azt, amit emberek szándékos cselekedeteik következményeképpen, ráadásul erkölcsi praxisuk részeként okoznak egy másik embernek?

ménynyilvánítás lehetősége pedig azzal jár, hogy minimális „költséggel” tudjuk kifejezni erkölcsi álláspontunkat, ezzel tartós foltot hagyva azok társadalmi presztízsén, akik célkeresztbe kerültek. Ráadásul a hagyományosan szerkesztett sajtótermékek egyre nagyobb mértékben támaszkodnak a közösségi médiában feltárt, elmesélt történetekre, így azok a „hivatalos nyilvánosság” (amennyiben van még ennek a kifejezésnek értelme) részévé válnak.

A másik fontos tényező az erkölcsi normák rapid változása. Egy olyan elképzelt erkölcsi közösségben, amelyben az erkölcsi normákról mindenkinek közös tudása van, és teljes konszenzus uralkodik velük kapcsolatban, csak kivételes anomáliaként jöhetne létre túlhibáztatás: ha valaki „túl is löne a célon”, a közösség ezt folyamatosan korrigálná. A túlhibáztatással kapcsolatos aggályok jó-részt eltérő ideológiai, erkölcsi világnézetet elfogadó csoportok konfliktusaként, vagy – és talán ez a gyakoribb – az erkölcsi normaváltásban élenjárók és az attól leszakadók közti véleménykülönbségként érthetők meg a legjobban. Az erkölcsi túlhibáztatás gyanúja nem meglepő módon vagy olyan esetekben merül fel, amelyekben egy most megszilárduló, „bevezetés alatt álló” erkölcsi normát sért meg az elkövető, vagy épp ellenkezőleg, olyan esetekben, amikor az adott erkölcsi norma olyan, jellemzően konzervatív „kifutó modell”, amelyet a társadalom egy része már nem tart magára nézve erkölcsileg kötelezőnek.¹³

Ez utóbbi szempont alapján nem valószínű, hogy a túlhibáztatással kapcsolatos vitákat érdemben ritkítani lehetne vagy kellene. Az, hogy mit tekintünk túlhibáztatásnak, alapvetően annak a függvénye lesz, hogy mennyire tekintjük súlyosnak az elkövetett erkölcsi normasértést (normasértésnek tekintjük-e egyáltalán), ebben pedig nem várható tág erkölcsi egyetértés. Ami viszont a nyilvánosság szerkezetének változásait illeti, ezen a ponton levonható egy-két tapogatózó következtetés. Az elmondottak alapján erkölcsileg legalábbis üdvös lenne, ha a nyilvános megnyilatkozások során ritkábban, lassabban és megfontoltab-

¹³ Szeretném hangsúlyozni, hogy mindezen megjegyzéseimmel nem kívánom magam elkötelezni az erkölcsi relativizmus *metaetikai* tézise mellett. Amikor az erkölcsi normák közti konfliktusról, vagy az erkölcsi normák megváltozásáról beszélek, azzal mindössze a társadalmunkban ténylegesen meglévő erkölcsi nézeteltérések tényét nyugtázom, nem pedig azt, hogy az erkölcsi normák nem mások vagy többek ilyesfajta közösségi megállapodásoknál. Ami azt illeti, meggyőződésem, hogy tehetünk a túlhibáztatással és túlbüntetéssel kapcsolatos univerzális állításokat: hogy például a boszorkányégetés ártatlanok büntetése volt, vagy hogy túlbüntetés levágni a tolvajok karját. Azt is gondolom, hogy most is rendelkezésünkre állnak mindazon kritériumok, amelyek segítségével többé-kevésbé (hol többé, hol kevésbé) pontosan meg tudjuk határozni, hogy milyen vétek milyen jellegű és mértékű hibáztatást vagy büntetést érdemel. Ide tartoznak – a teljesség igénye nélkül – azon meggyőződéseink, mi szerint az egyszeri botlást kevésbé büntetjük szigorúan, mint a rendszeres bűnelkövetést; hogy a figyelmetlenségből vagy hanyagságból eredő kárt (még ha tetemes is) kevésbé szankcionáljuk, mint a szándékos rosszindulatból vagy nyereségvágyból fakadót; hogy szigorúbban büntetjük, ha valaki aljasságot *tesz*, mint amikor aljasságot *beszél*. Véleményem szerint pusztán ezen közkeletű erkölcsi distinkciók (melyek ilyen-olyan formában a jogalkotásban is megjelennek) is jól magyarázzák, miért tarthatjuk túlzónak a hibáztatók reakcióit a tanulmány elején tárgyalt esetekben.

ban adnánk hangot erkölcsi ítéleteinknek, különösen, ha ezek kifejezetten egy személyt érő erkölcsi szemrehányások, bírálatok. Időnként érdemes lehet önmérsékletet gyakorolni, vagy feltenni magunknak a kérdést: mi célból, minek a reményében állítok pellengérre valakit, akit nem ismerek, jó eséllyel soha nem is fogok megismerni, és akinek a ballépései minimálisan sem érintenek? Az erkölcsi hibáztatás és tágabban az erkölcsi párbeszéd alapvető fontosságú része egy társadalom működésének. De épp ugyanannyira veszélyes fegyver is lehet, ha nem forgatjuk kellő gonddal és körültekintéssel.

IRODALOM

- Bernáth László 2019. *Morális felelősség, érdem és kontroll – A morális felelősség metafizikája*. Budapest, L'Harmattan.
- Björnsson, Gunnar 2022. Blame, Deserved Guilt, and Harms to Standing. In Andreas Brekke Carlsson (szerk.) *Self-Blame and Moral Responsibility*. Cambridge, Cambridge University Press. 198–216.
- Fricker, Miranda 2016. What's the Point of Blame? A Paradigm based Explanation. *Noûs*, 50. 165–183.
- Pereboom, Derk 2019. What Makes the Free Will Debate Substantive? *The Journal of Ethics*, 23/3. 257–264.
- Prinz, Jesse 2009. The Moral Emotions. In Peter Goldie (szerk.) *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*. Oxford, Oxford University Press.
- Russell, Paul 2022. Vice Dressed as Virtue. *Aeon.co*. <https://aeon.co/essays/how-the-cruel-moraliser-uses-a-halo-to-disguise-his-horns>
- Scanlon, Thomas 2008. *Moral Dimensions: Permissibility, Meaning, Blame*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Teroni, Fabrice – Otto Bruun 2011. Shame, Guilt and Morality. *Journal of Moral Philosophy*, 8/2. 223–245.
- Tosi, Justin – Brandon Warmke 2020. *Grandstanding. The Use and Abuse of Moral Talk*. Oxford, Oxford University Press.
- Velleman, J. David 2003. Don't Worry, Feel Guilty. *Royal Institute of Philosophy Supplements*, 52. 235–248.
- Wallace, R. Jay 1995. *Responsibility and the Moral Sentiments*. Cambridge MA, Harvard University Press.